RANGLAR VA SIMVOLIZM: O'ZBEK SHE'RIYATIDAGI RANGLARNING MA'NO QATLAMLARI, ULARNING FOLKLOR, DINIY VA TARIXIY KONTESTLARDAGI AHAMIYATI.

Abdunazarova Sevara Oybek qizi
Adabiyotshunos, filolog, tadqiqotchi
+99891-512-16-17
sevaraabdunazarova001@gmail.com
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23193617

Annotatsiya: Mazkur tezisda o‘zbek she’riyatida rang timsollarining semantik qatlamlari hamda ularning folklor, diniy va tarixiy kontekstlarda shakllangan ramziy ma’nolari tahlil qilinadi. Rang obrazlari shoirlarning badiiy tafakkurida muhim poetik vosita sifatida namoyon bo‘lib, ular orqali lirik qahramon ruhiyati, milliy madaniyat va tarixiy xotirasi ifodalanadi. Tadqiqot jarayonida o‘zbek folklori, klassik va zamonaviy o‘zbek she’riyati materiallari asosida rang timsollarining poetik funksiyasi yoritiladi. Shuningdek, badiiy matnlardan misol keltirilib, ranglarning badiiy-estetik ahamiyati tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: rang timsollari, poetik semantika, o‘zbek she’riyati, folklor, diniy ramzlar, badiiy tafakkur.

O‘zbek mumtoz va zamonaviy she’riyatida ranglar tizimi xalqning dunyoqarashi, islomiy tasavvuf va qadimgi turkiy manbalar bilan chambarchas bog‘liq. Ranglar lirik qahramonning ruhiy holatini, ijtimoiy tabaqalanishni va borliqning mohiyatini ifodalashga xizmat qiladi. Ushbu maqolaning maqsadi oq, qora, ko‘k, qizil va boshqa ranglarning she’riyatdagi ramziy ma’no qatlamlarini akademik nuqtayi nazardan tahlil qilishdir. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy tahlil, lingvistik semantika va germenevtik talqin usullaridan foydalanildi. Alisher Navoiy, Bobur va zamonaviy shoirlar ijodidagi ranglar tizimi folklor va diniy manbalar bilan qiyoslandi. O’zbek she’riyatida ya’ni ham mumtoz, ham zamonaviy adabiyotshunoslikda ranglar simvolizmi tasodifiy badiiy vosita emas, balki chuqur ildiz otgan falsafiy, mifologik va diniy tushunchalarga tayanadi. **1. Islomiy tasavvuf va ilohiyot tushunchasi:** Tasavvufda ranglar nafs va ruhning takomillashish bosqichlari (maqomlari) hamda Ilohiy tajalliy (ko'rinish) simvoli hisoblanadi. Sariq/Ko'k ranglar Nafsi ammora yoki ruhiy poklanish timsoli. Oq va yashil esa poklik, ruhning Ilohga yaqinligi va Jannat belgisi sifatida ta’kidlab o’tilgan[1]. **2. Turk-mo'g'ul mifologiyasi va dostonchilik an'anasi:** Qadimiy turkiy dunyoqarashda ranglar dunyoning to'rt tomoni (geografik yo'nalishlar) va unsurlarni ifodalagan. Jumladan, qora Shimol, baquvvatlik, buyuklik, quyuq tun va ba'zan g'am-alam ma’nosida, oq Sharq (yoki Janub), poklik, oydinlik, adolat, qizil (Olib) Janub, olov, qon, hayotiy energiya, jasorat, ko'k (Gök) Tengerizm (Gök Tanrı) bilan bog'liq holda Osmon, abadiylik, qut-baraka ma’nosida ifodalangan[2]. **3. Badiiy-estetik va navoiyshunoslik manbalari (Mumtoz she'riyat):** Mumtoz she'riyatda Alisher Navoiy, Lutfiy, Bobur kabi adabiyot darg’alari ijodida ranglar falak (sayyoralar), fasllar va oshiqning ruhiy holati bilan chambarchas bog'liq. Masalan, Navoiyning "Sab'ai Sayyor" ("Yetti sayyora") dostonida har bir rang muayyan sayyora va ruhiy holatni ifodalaydi:

Najmiddin Komilov. *Tasavvuf* (1-2-kitoblar). – Toshkent: Yozuvchi, 1996 / Movarounnahr, 2009.
ahaeddin Ögel. *Türk Mitolojisi* (1-2 Cilt). – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995. *(Turkiy xalqlar poetikasi va rang simvolizmi bo'yicha eng fuzli manbalardan biri).*

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

• Qora – Saturn (Zuhal), g'am va motam.
• Sariq – Quyosh (Mahr), samimiyat va hijron sarg'ayishi.
• Yashil – Zuxro (Venera), hayot va umid.
• Oq – Oy (Qamar), poklik va kamolot[3].

4. Zamonaviy filologik va adabiyotshunoslik tadqiqotlari (O'zbek lingvopoetikasi): Zamonaviy o'zbek she'riyatida Cho'lpon, Usmon Azzim, Rauf Parfi va b. ranglar ruhiy kechinma, ijtimoiy ramz va ichki tug'yonlarni ifodalash uchun ishlatiladi. Zamonaviy she’riyatda ranglar simvolizmi shunchaki tasviriy vosita yoki bezak emas — u shoirning ijtimoiy-siyosiy pozitsiyasi, ruhiy-falsafiy iztiroblari hamda milliylik konsepsiyasini ifodalovchi psixopoetik koddir. **1. Cho’lpon ijodida ranglar:** Milliy uyg’onish va fojia ma’nosini ifodalashga xizmat qilgan. Cho’lpon she’riyatida ranglar poetikasi milliy ozodlik harakati, ijtimoiy zulm hamda ruhiy umidsizlik va umid o’rtasidagi zidiyatga tayanadi. Uning poetik tizimida Oq (Oydin), Qora, Kuyuk/Sariq ranglar yetakchilik qiladi. Cho'lponda "Oq" rang poklik, erkinlik, ma'rifat va hurlik simvolidir. Biroq bu erkinlik real dunyoda emas, tushlarda yoki kechalari ("Oy" va "Yulduz" bilan) namoyon bo'ladi. Qora / qorong'ulik Mustamlaka va jabr-zulm, milliy qullik ramzi. Shoir poetikasida "Qizil" rang ikki xil semantik yukka ega - bir tomondan go'zallik va lirik tuyg'u bo'lsa, ikkinchi tomondan shouriy ravishda "Inqilob qoni", "Qizil imperiya" (Sovet rejimi) olib kelgan fojia va xavf xatarni anglatadi. Masalan shoirning **«Binafsha»** hamda **«Go'zal»** she'rlarida oydinlik va qorong'ulik to'qnashadi.

"Qora bulut, yirtil, ortingdan
Oydin quyosh chiqsin, mo'ralasin!"
(«Kishan amri», 1922)

Filologik tahlil: Bu o'rinda Qora bulut - chor va sovet mustamlakachilik tuzumining allegorik obrazidir. Oydin quyosh esa g'oyaviy jihatdan hurriyat va istiqlol semantikasini tashiydi. Cho'lpon "Oydin" so'zini shunchaki yorug'lik emas, aynan ma'naviy-siyosiy uyg'onish ma'nosida ishlatadi. **2. Rauf Parfi ijodida ranglar:** Eksistensializm va ruhiy dramatizm Rauf Parfi she’riyati eksistensial xarakterga ega bo'lib, ranglar dramatik ruhiy holat, tanholik, vijdon azobi va so'zsiz isyonni ifodalaydi. Uning ijodida ranglar psixologik polifoniya (ko'p ovozlik) kasb etadi. Asosiy ranglar: Siyoh (Qora), Qizil (Qon), Sariq (Xazon), Oq (Qor). Rauf Parfida qora rang shunchaki tushuncha emas, u shakllanib bo'lgan hayotiy haqiqat - shoir atrofidagi ruhiy va ijtimoiy turg'unlik, soxtalik ramzi. Qizil / Qon: Shoirda bu rang iztirob, jon taslim qilish, haqiqat yo'lidagi qurbonlik va shoir qalbining jarohatidir. Oq / Qor: Dunyoni tozalashga bo'lgan umid, ammo shu bilan birga sovuqlik, sukunat va o'lim ramzi.

"Qor yog'adi, poyonsiz, soqov,
Qor yog'adi — oq, sovuq va jim.
Qor yog'adi, mening boshimga,
Dardlarimni ko'mar, balkim..."
(«Qor yog'adi», 1968)
"Yurakda qizil g'am, ko'zlarda yog'du,
Men seni o'yladim, ey go'zal Vatan..."

Filologik tahlil: Rauf Parfi "qizil g'am" metaforasi orqali an'anaviy rang ishlatish qoidasini buzadi (kognitiv va semantik siljish). G'am adabiyotda odatda qora yoki sariq bilan berilardi, ammo Parfida u

---

Alisher Navoiy. *Sab'ai sayyor* (Xamsa tarkibida). Mukammal asarlar to'plami. – Toshkent: Fan, 1992. Yoqubov H. *Alisher Navoiyning diiy mahorati*. – Toshkent: Fan, 1968.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

qizil — ya'ni og'riqli, tirik, qonayotgan, otashin g'am. "Oq qor" esa fojiaviy yolg'izlik va jamiyatdagi sovuqlik (intellektual sukunat) ramziga aylanadi.

3. Usmon Azim ijodida ranglar: Ekspressivlik, arxetip va dramatik shiddat Usmon Azim ijodida ranglar poetikasi o'ta ekspressiv, dramatizmga boy va folklorik-mifologik arxetiplargatutashadi. Uning ranglar palitrasida Qizil (Olov/Qon), Yashil (Hayot) va Qora (Taqdir/Vaqt) ranglar harakatda namoyon bo'ladi. Usmon Azimda qizil rang shiddat, isyon, shoirona yonish, haqiqat va murosasizlikni ifodalaydi.
Sariq / Kuz: Vaqtning o'tishi, umrning fojiaviy his qilinishi, xazon va afsus ramzi.
Yashil: Barcha ruhiy sinovlarga qaramay mag'lub bo'lmaydigan hayotiy quvvat va umid.

"Dunyo — qizil alanga,
Yonayotir jonsarak.
Ushbu qizil jahonga
E'tiqodli dil kerak."
(«Dunyo — qizil alanga»)
"Ko'zlaringga qarayman — yashil,
Yashil o'tlar yonar ko'zingda.
Dunyoni bosib ketdi kuz,
Sen bahorsan yashil so'zingda."

Filologik tahlil: Usmon Azimda "qizil alanga" — ijtimoiy va ma'naviy evrilishlar ichida qolgan murakkab dunyo. Shoir rangni dinamikada beradi: u shunchaki ko'rinmaydi, yonadi, bosib ketadi. "Yashil so'z" birikmasi esa lingvopoetik o'xshatish bo'lib, so'zning hayot baxsh etuvchilik, yangilovchilik xususiyatini rang semantikasi orqali ifoda etgan. O'zbek she'riyatida rang nomlarining semantik taraqqiyoti shuni ko'rsatadiki, Cho'lponda ranglar ijtimoiy-siyosiy ramz darajasida, Rauf Parfida metafizik va eksistensial his-tuyg'u shaklida, Usmon Azimda esa psixologik ekspressiya va harakatdagi kechinma sifatida namoyon bo'ladi.

Oq rang: Poklik, nur va saodat ramzi sifatida adabiyotshunoslikda faol simvolik ma’no ifodalaydi. Tasavvufda “Nur-i muhammadiy” bilan bog‘lanadi. Nuriy Muhammadiy (an-Nūr al-Muḥammadī) - bu tasavvufiy-falsafiy tushuncha bo‘lib, u Muhammad payg‘ambarning ilohiy nuri sifatida talqin qilinadi. Bu nazariyaga ko‘ra, Alloh tomonidan yaratilgan ilk narsa aynan shu “nur” bo‘lib, undan keyin butun borliq vujudga kelgan. Nuriy Muhammadiy - bu ilohiy nur bo‘lib, u Payg‘ambar Muhammadning ruhiy-asliyati sifatida mavjud va butun olamning yaratilishiga sabab bo‘lgan muqaddas manba hisoblanadi. Bu tushuncha ayniqsa Tasavvufda keng rivojlangan. Masalan: Ibn Arabi bu nurni “haqiqat al-Muhammadiyya” deb ataydi[4]. Unga ko‘ra, bu nur - barcha payg‘ambarlar va mavjudotlarning asl manbai. Tasavvuf va badiiy adabiyotda “nur” ko‘pincha ranglar orqali ifodalanadi: 1. Oq rang (nur, poklik) Nuriy Muhammadiy ko‘pincha oq yoki yorug‘ rang bilan tasvirlanadi. Bu - poklik, ilohiylik, beg‘uborlik ramzi. 2. Oltin / sariq rang (ilohiy ziyolar) ba’zan bu nur oltin rang bilan ifodalanadi - bu ilohiy ulug‘lik va qudratni bildiradi[5]. 3. Ko‘k rang (samoviylik) Ruhiy yuksaklik va osmoniy manbaga ishora qiladi[6]. O‘zbek va Sharq mumtoz she’riyatida: “nur”, “ziyo”, “charog‘”, “mash’al” kabi obrazlar orqali Payg‘ambar siymosi va ilohiy haqiqat ifodalanadi. Masalan, Alisher Navoiy ijodida ham Payg‘ambar nur manbai sifatida tasvirlanadi[7]. Navoiy she’riyatida qo’llangan ranglarning semantik xususiyatlari, simvolikasi “Xazoyin ul-moniy” asarining “Badoe ul-bidoya” va “Navodir un-nihoya” devonlari

---

bin Arabiy. Al-Futuhat al-Makkiyya. Bayrut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. 1999
nnemarie Schimmel. Mystical Dimensions of Islam. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1975.
hevalier, J., Gheerbrant, A. Dictionary of Symbols. London, 1996.
lisher Navoiy. Xamsa. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

tarkibiga kiritilgan g’azallari orqali kengroq tahlil qilingan. Ushbu devonlarda qora, qizil, yashil, oq, sariq ranglarning qo’llanilish graduatsiyasi ham keltirib o’tilgan.

“Yuqar yamonlig‘ angakim, kirar yamon el aro,
Ko‘mir aro ilik urg‘an qilur ilkini qaro”[8].

Alisher Navoiy g‘azallarida qora rangining qo‘llanish doirasi ancha kengroq, u asar matnlarining turli o‘rinlarida ishtirok etib, ijobiy va salbiy ma’no va munosabatlarni ifodalash uchun samarali xizmat qilgan va bevosita matn mazmunida kontras usulini yuzaga chiqarishga xizmat qilgan. Yuqorida keltirilgan baytdagi qora rangi salbiy munosabatni ifodalash uchun qo‘llangan, ya’ni uning vositasida o’zbek xalq maqoli “Qozonga yaqin yursang qorasi yuqadi ya’ni Qora qozondan yiroq yur” iborasi mazmuni anglash mumkin. Shuningdek, g‘azalda qora rang irsoli masal badiiy san’ati yuzaga chiqarishga xizmat qilgan. I.Haqqulov shoir ijodida Navoiy ijodini o’rganar ekan, qora rangining faqat salbiy ma’noda emas, balki ijobiy ma’noni ifodalash holatlari ham mavjudligini qayd etadi. Shu Jumladan, qora rangining muborak rang tushunchasi ifodalovchisi sifatidagi qo‘llanish holatini asoslash maqsadida “Sab’ai sayyor” dostonidan quyidagi baytni keltiramiz:

“Qora rang elga toji torakdir
Kim bu rang ichra, muborakdir[9]”.

Ushbu baytning mohiyati shuni anglatadiki, qora rang tushunchasi Alisher Navoiy ijodida ijobiy ma’noli birlik sifatida ham qaralgan. Bu o’z navbatida ranglarning simvolik va emotsional ma’nolari turlicha ekanini, ranglarni kontestda qanday ifodalash yozuvchining mahoratiga bog’liqligini anglatadi. Ko‘k (Zangori) rang: Abadiyat, osmon va motam ramzi. Qadimgi turkiy an’anada ko‘k rang ilohiylikka dahldorlik qilsa, Temuriylar davri she’riyatida gohida musibat ramzi bundan tashqari Temuriylar davri me’morchiligida moviy rang saltanat qudrati ramzi sifatida ham qo‘llangan. Folklor va dostonlarda, jumladan, “Alpomish”da ko’k kiyim kiyish motam va musibat belgisi sifatida ham uchraydi[10]. Akademik N. Komilov ta’kidlaganidek, tasavvuf she’riyatida ranglar ruhning darajalarini ko‘rsatadi. Masalan, "sariq" – xastalik emas, balki ishq yo‘lidagi riyozat natijasidir[11]. O‘zbek xalq dostonlarida "Oq ot" g‘alaba eltuvchi kuch bo‘lsa, she’riyatda yorning "oq yuzi" iymon va hidoyat timsoliga aylanadi. Alisher Navoiyning "Xamsa" asaridagi yetti iqlim va etti rang konsepsiyasi ranglar simvolizmining cho‘qqisidir.

O‘zbek she’riyatida ranglar tizimi shunchaki tasviriy-bezak vositasi bo‘lmay, balki xalqning milliy-falsafiy dunyoqarashi, mifologik tasavvurlari hamda tasavvufiy-ilohiyot konseptsiyalarini o‘zida jamlagan murakkab poetik va semantik sistemadir. O‘zbek poetikasida rang nomlarining tarixiy va badiiy taraqqiyotini tahlil qilish asnosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

Mifologik va tasavvufiy ildizlar: Qadimgi turkiy dunyoqarashda ranglar olamning to‘rt tomoni va unsurlarini (qora – shimol/quvvat, oq – sharq/poklik, qizil – janub/olov, ko‘k – osmon/abadiyat) ifodalagan bo‘lsa, tasavvuf va mumtoz she’riyatda (xususan, Alisher Navoiy ijodida) ranglar ruhning kamolot bosqichlari, sayyoralar va Ilohiy tajalliy simvollari darajasiga ko‘tarilgan.

Semantik polifoniya va gradatsiya: Mumtoz va zamonaviy she’riyatda ranglar bir chiziqli ma’no bilan cheklanmaydi. Alisher Navoiy ijodida qora rang salbiylik bilan birga "muboraklik" semantikasini ham kasb etgani kabi, ranglarning semantik qatlamlari kontekstual mahoratga bog‘liq holda o‘zgaradi.

Zamonaviy she’riyatdagi psixopoetik va ekspressiv transformatsiya: XX-XXI asr o‘zbek she’riyatida ranglar simvolizmi chuqur evolyutsiyaga uchradi. Cho‘lpon ijodida ranglar ijtimoiy-siyosiy va milliy ozodlik ramzi (oq – hurlik, qora – mustamlaka, qizil – imperiya tahdidi) bo‘lib xizmat qilgan

---

Навоий Алишер. Бадоеъ ул–бидоя. МАТ. 20 жилдлик.–Тошкент: Фан, 1987. Т.1.–678 б.
Навоий Алишер. Сабъаи сайёр. МАТ. 20 жилдлик.–Тошкент: Фан, 1992. Т.10.–189 б.
Yo‘ldoshev Q. Yoniq so‘z (Badiiy tahlil metodologiyasi). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006.
Komilov N. Tasavvuf. Toshkent. 2009.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

bo‘lsa, Rauf Parfi poetikasida eksistensial iztirob va metafizik his-tuyg‘ularni ("qizil g‘am", "soqov oq qor"), Usmon Azim she’riyatida esa harakatdagi ekspressiv dramatizm hamda arxetipik yangilanishni ("yashil so‘z", "qizil alanga") ifodalovchi psixopoetik kodga aylangan.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek she’riyatida ranglar simvolizmini o‘rganish shoirlarning badiiy-falsafiy tafakkur tarzi, milliy mentalitet va lirik qahramon ruhiyatining yashirin qatlamlarini anglashda muhim kalit bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati / References

1. Alisher Navoiy. MAT (Mukammal asarlar to‘plami). 20 jildlik. T. 1: Badoe’ ul-bidoya. – Toshkent: Fan, 1987. – B. 678.
2. Alisher Navoiy. MAT (Mukammal asarlar to‘plami). 20 jildlik. T. 10: Sab’ai sayyor. – Toshkent: Fan, 1992. – B. 189.
3. Bahaeddin Ögel. Türk Mitolojisi (1-2 Cilt). – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
4. Chevalier J., Gheerbrant A. Dictionary of Symbols. – London: Penguin Books, 1996. – 1184 p.
5. Ibn Arabi. Al-Futuhat al-Makkiyya. – Beyrut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 1999.
6. Komilov N. Tasavvuf (1-2-kitoblar). – Toshkent: Yozuvchi, 1996 / Movarounnahr, 2009. – 448 b.
7. Schimmel A. Mystical Dimensions of Islam. – Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1975. – 512 p.
8. Yoqubov H. Alisher Navoiyning badiiy mahorati. – Toshkent: Fan, 1968. – 236 b.
9. Yo‘ldoshev Q. Yoniq so‘z (Badiiy tahlil metodologiyasi). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. – 348 b.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.